

EGEDI-KOVÁCS EMESE

INTERPRETATIO BYZANTINO-GALLICA
(BARLAAM ET JOASAF, COD. ATHON. IVIRON 463)*

Az Athosz-hegyi Iviron kolostorban őrzött 463-as jelzetű XI. századi bizánci kódex oldalainak szélén szereplő ófrancia fordítás, amely valószínűleg a kódex készítésével egy időben vagy nem sokkal később keletkezhetett, figyelemre méltó pontossággal követi a kézirat görög főszövegét, a *Barlám és Jozafát* regényes szentélet rövidített változatát.¹ Kisebb elírásokkal, félrefordításokkal itt-ott mégis találkozunk. A kérdéses szöveghelyek közül azonban néhányat megvizsgálva korántsem lehetünk biztosak abban, hogy azok valóban hibák lennének. Tanulmányomban e jelenségre hozok példákat: olyan, elsősorban hibásnak tűnő, a görög eredetitől eltérő átírásokat/olvasatokat, amelyek mögött szerzői szándék sejthető, és épp ezért értékes adatokkal szolgálhatnak az ivironi kézirat ismeretlen fordítójának társadalmi, kulturális hovatartozásával, valamint a fordítás történeti és társadalmi összefüggéseivel kapcsolatban.

Korábban már felhívtam a figyelmet egy különös „fordítói tévedésre” a kézirat ófrancia szövegében.² A szinte kifogástalan, 270 oldal terjedelmű fordításban épp egy viszonylag közönséges görög szó szerepel tévesen tulajdonnévként értelmezve: a fordí-

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 számú *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncion innen és túl* című pályázat, a MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-19-4-ELTE-249 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatásával készült.

¹ Az Iviron 463-as kézirat oldalainak szélén szereplő ófrancia fordítással kapcsolatban lásd E. Egedi-Kovács: La traduction française de la version grecque dite d'Iviron de *Barlaam et Joasaph*. À propos de l'édition critique en cours. In: *Investigatio Fontium*. Ed. L. Horváth. Budapest 2014. 83–94. <http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2016/07/Investigatio.pdf>; E. Egedi-Kovács: Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d'Iviron de *Barlaam et Josaphat* (ms. Athon. Iviron 463). In: *Byzanz und das Abendland IV*. Ed. E. Juhász. Budapest 2016. 135–141. http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/B_und_A_IV.pdf; E. Egedi-Kovács: A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Iviron N°. 463). In: *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból*. Szerk. Mészáros T. Budapest 2017. 159–162. http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/MOK_12.pdf; E. Egedi-Kovács: Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Iviron 463. In: *Investigatio Fontium II*. Eds. L. Horváth – E. Juhász. Budapest 2017. 89–164. http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/Investigatio_II.pdf; E. Egedi-Kovács: A *Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata. Az Iviron 463-as jelzetű (ógörög–ófrancia) kézirat. *AntTan* 62 (2018) 55–80; E. Egedi-Kovács: Prolegomènes à l'édition critique de la version grecque du manuscrit d'Iviron de *Barlaam et Joasaph* (cod. athon. Iviron 463). *ZRVI* 55 (2018) 127–140; E. Egedi-Kovács: Prolegomena az Iviron 463-as jelzetű kézirat görög szövegének kritikai kiadásához. *AntTan* 62 (2019) 85–95.

² Egedi-Kovács: Quelques remarques sur la langue (1. jegyz.) 137–138; Egedi-Kovács: A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (1. jegyz.) 157–158. Egedi-Kovács: Un trésor inexploré (1. jegyz.) 107–108.

tó az ἀμέλει ('bizonyosan/'kétségkívül') görög határozót két helyen is a történet egyik (általa kitalált) szereplőjének nevéként (*Amelei/Amelis*) tünteti fel. Korábbi tanulmányaimban csupán óvatosan mertem fogalmazni, tudniillik nem kizárt, hogy a fordító szándékosan használta személynévként az egyébként töltelékszóként előforduló, gyakran használt görög határozószót. Feltételezésként fogalmaztam meg: elképzelhető, hogy a fordító tréfásan így lopta be a szövegébe saját vagy akár megrendelője nevét. Ugyanis, noha *Amelei* (*/Amelis*) férfinévről nincs tudomásunk, a kortárs okleveleken szerepel egy bizonyos *Amelinus Gustinellus* nevű dél-itáliai normann földesúr. Mindez annál is érdekesebb, mivel feltételezhetően a fordító maga is dél-itáliai vagy szicíliai normann származású lehetett.³

Középkori szövegek esetében a hely- és személynevek vizsgálata kiemelt figyelmet érdemel, hiszen sok esetben egyéb írásos vagy tárgyi „bizonyítékok” híján kizárólagos adathordozók lehetnek a korabeli kulturális és társadalmi viszonyokra vonatkozóan.⁴ A népnyelvi fordítások és adaptációk szerzői gyakran igazították saját kulturális közegükhöz az eredeti formájukban számukra aligha érthető neveket, vagy formálták át azokat beszélő névvé. A *Barlám*-regény ivironi változatában szereplő személynevek között is találunk néhány szokatlanul tűnő alakot. A szentéletben előforduló személyneveket három csoportra oszthatjuk: 1. keresztény jellegű nevek (ó- és újszövetségi bibliai nevek,⁵ keresztény szentek nevei⁶); 2. egyiptomi⁷ és görög⁸ mitológiai nevek; 3. az elbeszélés „indiai” (fiktív) szereplőinek nevei.⁹ Összességében megfigyelhető, hogy a fordító igyekezett megőrizni az eredeti névváltozatokat: a bibliai szereplők és keresztény szen-

³ *Egedi-Kovács*: La traduction française de la version grecque dite d'Iviron de *Barlaam et Joasaph* (1. jegyz.) 91–92; *Egedi-Kovács*: Un trésor inexploré (1. jegyz.) 112–113.

⁴ A középkori Magyarország vonatkozásában egyedülállóan nagy jelentőséggel bír a helynevek és személynevek vizsgálata, hiszen szinte egyedüli forrásként szolgálnak többek között a korabeli irodalmi kapcsolatok kimutatására. Lásd többek között *M. Slíz*: *Tristan and Ehelleus. Names derived from literature in Angevin Hungary*. In: *Dialogue des cultures courtoises*. Ed. *E. Egedi-Kovács*. Budapest 2012. 261–269 *passim*.

⁵ A *Barlám és Jozafát* regényből kizárólag azokat a neveket idézem, amelyek az Ivron 463-as jelzettű kódex szövegében is előfordulnak. A görög mitológiai nevek nagy része ebből a változatból hiányzik (csak a hosszú változatban található leírásban szerepelnek), akárcsak a legtöbb újszövetségi név (a kéziratból épp azok a lapok veszttek el, amelyeken Krisztus története volt olvasható). A felsorolásnál a görög névváltozat után minden esetben az ivironi kézirat francia szövegének olvasata található. A három pont hiányt, vagyis olyan szöveghelyet jelöl, ahol a francia olvasat a kézirat margójának azon a részén szerepelne, amely mára megsemmisült. Ἀαρὼν > Aaron; Ἀβραάμ > Abraam/Abraham; Ἀδὰμ > ...; Βαλαάμ > Balaam; Βαλαάκ > Balaac; Δανιήλ > Daniel; Δαυὶδ > David; Εὔα > Eve; Ἰσάιας > Ysaies; Ἰακώβ > Jacob; Ἰησοῦς > Jesu; Ἰσαάκ > Isac; Θωμᾶς > Thomas; Ἰωάννης (ti. János apostol, evangélista) > Jehan; Μωσῆς, Μωυσῆς > Moysen; Παῦλος > Paule (független eset); Πέτρος > Pierres; Πιλάτος > Pilate (független eset); Σαοὺλ > Saul; Τιμόθεος > Timoteum (független eset); Χριστός > Crist.

⁶ Ἀντώνιος > Antoinnes; Ἰωάννης (ti. damaskusi Szent János) > Jehan.

⁷ Ἴσις > Ysin; Ὀσίρις > Osirin; Τυφὼν > Tifon; Ὠρορ > Orro.

⁸ Ἀφροδίτη > ...; Ζεὺς > ...; Κρόνος > Cronon; Πῆα > ...

⁹ Ἀβεννήη > Avennih; Ἀραχίης > Arachel; Βαραχίας > Barachie (független eset); Βαρλαάμ > Barlaham/Barlaam; Ζαρδάν > Zardan/Zardans/Zardam; Θευδάς > Teldas; Ἰωάσαφ > Joasaf; Ναχώρ > Nacor/Nachor (a keresztény szentként tisztelt Barlám és Jozafát neve egyúttal az első csoporthoz is sorolható).

tek neveinek kapcsán a hagyományos, görög írásmóddal megegyező alakokat használja, a „franciásított” alakok szintén szokványosnak tekinthetők, a modern francia nyelvben is hasonló formában rögzültek. A bibliai szereplők és keresztény szentek neveinek népnyelvi változata valószínűleg a korban már rögzült, ezeket a fordítónak bizonyára nem kellett franciára átültetnie. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a történet címszereplőjének – a későbbiekben Európa-szerzte igen népszerű, a korban azonban Nyugaton még talán kevésbé (vagy egyáltalán nem) ismert keresztény szentnek –, Jozafát nevének az átírása sem a latin,¹⁰ sem a későbbi ófrancia fordításokban¹¹ előforduló névváltozatokat nem követi. Az ivironi fordító a görög alakot (Ἰωάσαφ) veszi át: a fordításban minden esetben a *Joasaf* név szerepel. A görög mitológiai nevekről fontos tudni, hogy azokat a latin és ófrancia fordítók rendre „latinósították”.¹² Sajnos az ivironi ófrancia változatban épp a görög mitológiával kapcsolatos rész hiányos (maga a rövidített változat sem tartalmazza a teljes, görögökkel kapcsolatos gondolatmenetet,¹³ de a kódex megrongálódása miatt azok a nevek sem látszanak a fordításban, amelyek egyébként a görög szövegben szerepelnek). A megmaradt *Cronon* (Κρόνος) olvasat alapján csupán feltételezhetjük, hogy az ivironi kódex francia fordításában az eredeti görög névváltozatok szerepelhettek. A történet szereplőinek neve kapcsán megfigyelhető, hogy azok francia átírása megegyezik a korábban valószínűleg a latin fordításokban már rögzült hagyománnyal: Barlám (Βαρλαάμ) és Barakias (Βαραχίας)¹⁴ neve a klasszikus görög kiejtés szerint *b*-vel és nem *v*-vel hangzik (*Barlaam*, *Barachie*), Abennér (Ἀβεννήρ) király nevének átírása ellenben a bizánci kiejtést követi (*Avennir*). A későbbi ófrancia fordítási gyakorlatra jellemző hibás etimologizálás sem figyelhető meg az ivironi kódex francia szövegében (a jelenségre példaként említhetjük Jehan du Prier XV. századi szerző *Le mystère du Roy Advenir* című művét, amelyben Avennir király neve *Advenirként* szerepel, ami arra utal, hogy a szerző valószínűleg a nevet a latin *advenio* igéből eredeztette).

Mivel a fordító a nevek átírásánál láthatóan az eredeti névváltozat megőrzésére törekedett, meglepő, ha egy-egy esetben a görög alaktól jelentősen eltér. Példaként *Arachis* (Ἀραχίς) nevét említhetjük, aki a történetben Avennir király legfőbb bizalmasa. A király az ő tanácsára szervez teológiai vitát, amelyre a Nachór (Ναχὼρ) nevű asztrológust is elhívják, aki a megszólalásig hasonlít Jozafát mesterére, Barlámra. Terveik szerint Nachór Barlámnak adja ki magát, a teológiai vitában azonban a szónokokkal szemben olyan rosszul érvel majd, hogy végül Jozafát is belátja, a kereszténység pusztá tévelygés, és visszatér ősei hitéhez. A latin és a későbbi ófrancia változatokban egyaránt, a középkori ejtésnek megfelelően az *Arachis* névváltozat szerepel. Az ivironi francia

¹⁰ Josaphat.

¹¹ Josaphat/Jozaphat/Josaphas/Josaphaz stb.

¹² Pl. *Saturnus, Jupiter, Venus, Hercules, Minerva, Vulcanus* stb. (L'histoire de Barlaam et Josaphat. Version champenoise d'après le ms. Reg. lat. 660 de la Bibliothèque Apostolique Vaticane. Ed. L. R. Mills. Genève 1973. 110–111).

¹³ *Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph*. In: Die Schriften des Johannes von Damaskos. VI/2. Ed. R. Volk. Berlin – New York 2006. 27,116 Δεύτερος – 170 βιοθάνατος om. cod. iviron ut XYZ.

¹⁴ A Barakiás név az Ószövegségből is ismert lehetett: Zakariás apja Barakiás volt.

fordításban azonban minden esetben a páratlan *Arachel* nevet olvashatjuk. Az *e* betű indokolt lehetne, amennyiben a klasszikus ejtést vesszük alapul, azonban a szóvégi *l* különös. Jóllehet az *s* és az *l* betűk bizonyos írásfajtáknál akár össze is téveszthetők, ebben az esetben bizonyosan nem erről van szó (a kéziratban minden esetben jól olvashatóan *l* betű szerepel [ff. 65^r, 66^r, 69^v, 70^r, 70^v, 74^r]). A szereplő történetbeli alakját és a szövegösszefüggést is figyelembe véve mindegyik az alábbi lehetséges magyarázatot adhatjuk. Miként fentebb említettem, Arachis a történetbe ott „kapcsolódik be”, amikor a király teológiai vitát szervez fia „jó útra térítése” érdekében. Az Arachistól udvarába hozott és a teológiai vitán résztvevő „ál-Barlám” – aki nem más, mint Nachór, a csillagjós – beszédét áthatja az asztronómiai gondolkodás (a beszéd valójában kölcsönzött szöveg: Aristeidés korábban elveszettnek hitt *Apológiájának* átirata¹⁵). Nachór a kaldeusok említésekor a Nap, a Hold, a bolygók és a csillagok mozgásáról beszél, majd a négy elem (ég, föld, víz, tűz) és a két legfőbb égitest (Nap, Hold) tulajdonságait elemzi, és cáfolja azok isteni voltát. Aristeidés beszédének eredeti változata valószínűleg a továbbiakban is a négyes felosztást követte: a fennmaradt szír, örmény (és feltételezhetően eredeti görög) változat szerint is¹⁶ az emberiség is négy csoportra osztható, amely megfeleltethető az elemek négyes egységével (ég/levegő, tűz, föld, víz).¹⁷ Aristeidés beszédének a *Barlám*-regényben megőrzött görög változata itt azonban eltér: az emberiséget csupán három csoportra osztja (többistenimádók, zsidók és keresztények), akik közül az első csoport megint csak három népet foglal magába (kaldeusok, görögök, egyiptomiak). A szentélet szerzője a kölcsönzött szöveget itt minden bizonnyal a keresztény szellemiséghez igyekezett igazítani (Szentháromság).

f. 78^r–78^v: Φανερόν γάρ ἐστὶν ἡμῖν, ὃ βασιλεῦ, ὅτι τρία γένη εἰσὶν ἀνθρώπων ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, ὧν εἰσὶν οἱ τῶν παρ’ ἡμῖν¹⁸ λεγομένων θεῶν προσκυνηταί, καὶ Ἰουδαῖοι, καὶ Χριστιανοί. Αὐτοὶ δὲ πάλιν, οἱ τοὺς πολλοὺς σεβόμενοι θεοῦς, εἰς τρία διαιροῦνται γένη, Χαλδαίους τε καὶ Ἑλληνας καὶ Αἰγυπτίους· οὗτοι γὰρ γεγόνασιν ἀρχηγοὶ καὶ διδάσκαλοι τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι¹⁹ τῆς τῶν πολυωνύμων θεῶν λατρείας καὶ προσκυνήσεως.

f. 78^v: Aperte chose nos est sire rois que tro[is lignies] d’omes sunt en cest munde: li un sunt cil qui sunt aclyn à ceaus que nos apeluns dios e li [jueu e li xpt]ien. E cil qui [serven]t pluseurs dios [sunt] en trois ligni[es: caldeu] e elein e

¹⁵ Volk: i. m. (13. jegyz.) 122–135.

¹⁶ Vanyó L. (szerk.): A II. századi görög apologéták (Ókeresztény írók 8). Budapest 1984. 633.

¹⁷ „Nyilvánvalóan tudod – ó király! –, hogy négy osztályba sorolhatók az emberek ebben a világban: barbárok, görögök, zsidók és keresztények.” „Négy osztálya van tehát az embereknek – mint már fentebb is mondtam: barbárok, görögök, zsidók és keresztények. A szél Istennek szolgál, a tűz az angyaloknak, a vizek a démonoknak engedelmesskednek, a föld pedig az emberek fiainak akarát teljesíti.” (Vanyó: i. m. [16. jegyz.] 18, 20).

¹⁸ ἡμῖν cod. iviron ὑμῖν alii.

¹⁹ ἔθνεσιν cod. iviron.

egip[tien qu]i furent premi[er ense]gneur à totes [li popl]es qui se tienent [à mot numé]s dios e qui les ao[rent.

[Mert nyilvánvaló számunkra, ó király, hogy ezen a világon három faja van az embereknek: a ti állítólagos isteneiteket imádók, a zsidók és a keresztények. Azok pedig, akik sok istent imádnak, ugyancsak három népre különülnek el: kaldeusok, görögök és egyiptomiak. Mert ők találták ki, és ők tanítják a többi nép számára a soknevű istenek szolgálatát és imádatát.]

A fent említett összefüggések alapján úgy gondolom, hogy a görögben is szokatlan, *hapax*nak számító Arachis nevet a fordító szándékosan igazította egy, az asztrológiában jártas, a korban jól ismert személy nevéhez, annál is inkább, mert így a francia szöveg hitelesebbnek, „korszerűbbnek” tűnhetett. Az Arachel névváltozat a toledói asztrológus, asztrológus, matematikus Abū Ishāq Ibrāhīm al-Zarqālī személyére utalhat, akit Európában nevének latin változatai szerint tartottak számon (sp. *Azarquiel*, fr. *Azarchel*, ang. *Arzachel*). Al-Zarqālī 1029 és 1087 között élt, legismertebb munkája a bolygók mozgásáról írt csillagászati értekezése, amelyet a XII. században Dél-Itáliában latinra is lefordítottak.²⁰

Az említett jelenetben azonban más, különös „elírást” is találunk az ófrancia fordításban. Mielőtt a magát Barlámnak kiadó Nachór belekezdene beszédébe, amely azután olyan meggyőzőre „sikerül”, hogy nemcsak Jozafátot erősíti meg hitében, de hatására maga a szónok, Nachór is áttér a keresztény hitre, a szövegben a bibliai Bálám szamarának történetére is utalást találunk:

f. 77^v: Ὑπολαβὼν δὲ ὁ Ναχώρ τὸν μὲν ῥήτορα ἐκεῖνον οὐδ’ ὄλως ἀποκρίσεως ἤξιωσε· κατασεισας τὸ πλῆθος τῆ χειρὶ σιγᾶν, ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ – καθάπερ ὁ τοῦ Βαλαάμ ὄνος –, ἃ οὐ προσέθετο εἰπεῖν, ἐκεῖνα λελάληκε καὶ φησι πρὸς τὸν βασιλέα ...

[Nachór azonban átvéve a szót, a szónokot még csak válaszra sem méltatatta. Kezével csendre intette a sokaságot, majd miután kinyitotta a száját – éppúgy, mint Bálám számára –, egyenesen olyasmiket beszélt, amiket nem akart mondani, és így szólt a királyhoz: ...]

A Mózes könyvében (IV, 22) szereplő történet szerint Balák, Moáb királya magához hívhatja Bálámot, a jövendőmondót, és arra kéri, hogy intézzen beszédet az országát fenyegető Izrael népéhez, és átkozza el őket. Bálám útja során angyal jelenik meg, akit csak a jós számára lát. Az állat az angyal jelenléte miatt gazdája ütlegei ellenére sem hajlandó tovább haladni, végül isteni közbenjárásra a szamar emberi hangon szólal

²⁰ A vonatkozó szakirodalomhoz lásd *J. Vernet*: al-Zarqālī (or Azarquiel). In: *Dictionary of Scientific Biography* XIV. Ed. *Ch. C. Gillispie*. New York 1976. 592–595.

meg. Ekkor az angyal Bálám előtt is láthatóvá válik, és a jós végre megérti, hogy az Úrnak nem tetsző cselekedetre készül. A történet további részében Bálám ugyan teljesíti Balák király kérését, és beszédet intéz Izrael népéhez, ám átok helyett áldásban részesíti őket. A *Barlám*-regényben, akárcsak Bálámot, Nachórt is király (Avennir) bízta meg, hogy beszédével hallgatósága előtt a keresztény hitet gyalázza: Nachórnak, megbízása szerint látszatra a kereszténység mellett kellene érvelnie, de mindezt olyan ügyetlenül, hogy a szónokok könnyedén felülkerekedhessenek. Nachór azonban, amikor száját szóra nyitja, olyan beszédbe kezd, amely őt magát is meglepi: tökéletes védőbeszédet mond a kereszténység mellett. A bibliai párhuzam egyértelmű, hiszen a szövegben a Bálám történetre néhány sorral feljebb is találunk utalást:

f. 76^v-77^r: Ὡς γὰρ εἰς λόγους ἦλθον ἀλλήλοις οἱ μῦσται τῶν εἰδώλων καὶ ὁ Ναχώρ, καθάπερ τις ἄλλος Βαλαάμ ὃς ἐπὶ τοῦ Βαλαάκ ποτε, ἐπαράσασθαι τὸν Ἰσραὴλ προθέμενος, πολυειδέσιν αὐτὸν εὐλόγησεν εὐλογίαις, οὕτως καὶ Ναχώρ ἰσχυρῶς τοῖς ἄσφοις καὶ ἄσυνέτοις σοφοῖς ἀντικαθίστατο.

[Mert alighogy a bálványimádó papok és Nachór érvelni kezdtek egymással, akár egy második Bálám, aki egykor Balák idejében, arra készült, hogy megátkozza Izraelt, és végül megannyi áldást mondott, Nachór is keményen szembeszállt az ostobákkal és az esztelen bölcsekkel.]

Az idézett szöveghelynél az ófrancia fordítás névalakjában amolyan *lapsus calami* jelenik meg: noha a történet szerint Nachór valóban Barlámnak adja ki magát, ebben a mondatban Bálám nevének kellene szerepelnie. A fordító azonban Barlám nevét másolja a margóra. Bár a tévesztés jelentéktelennek tűnhet, mert a két név (*Balaam/Barlaam*) könnyen összetéveszthető, a mondatban szereplő másik „elírás” – a lapszéli fordításban a *szamár* szó helyett a *leu*, vagyis a ’farkas’ szó olvasható – biztosan nem a véletlen műve. A *leu* szó előtti margórész sajnos a kézirat széleinek levágása miatt mára elveszett, azonban az utolsó betű (*n*) még látszik:

f. 77^v: Ein]s ovri sa bo[che cum ...]n leu de Bar[laa]m e dist ce qu'il n'avoit pas en pensé de dire e dist au roi: ...

[Ekképpen kinyitotta a száját, mint Barlám... farkasa és olyan beszédbe kezdett, amire maga sem gondolt, és így szólt a királyhoz: ...]

A fordító minden bizonnyal tudhatta, hogy a *leu* nem a görög ὄνος szó megfelelője, hiszen másutt, épp Nachór beszéde után közvetlenül, a λυκός szót helyesen *leure* fordítja:

fol. 85^r: Μη νομίσης λανθάνειν με τὰ κατὰ σέ· οἶδα γάρ ἀκριβῶς μὴ τὸν θεϊότατον εἶναι Βαρλαάμ, ἀλλὰ Ναχώρ τὸν ἀστρολόγον. Καὶ θαυμάζω πῶς ἔδοξεν ὑμῖν τὴν τοιαύτην ὑποκριθῆναι ὑπόκρισιν καὶ τοσαύτη ἀμβλυωπία νομίσαι περιβαλεῖν με μέσης ἡμέρας, ἵνα λύκον δέξωμαι ἀντὶ προβάτου.

f. 84^v-85^r: Ne cuidiés pas [que j]e ne sache qui [...] affaires: je [sai cer]teinement bien que [vos] n'estes pas li dignes Barlaam eins estes Nacor li austrologues e je me merveil coment vos avés eu volenté de ces jugement desraignier en tel maniere e hui emmi jor me cuid[iés] metre en tel point que je receüse le leu enlui de berbis.

[Nehogy azt hidd, hogy nem látok át rajtad. Mert pontosan tudom: nem az istenes ember, Barlám, hanem Nachór, az asztrológus vagy. Bizony csodálom, hogyan dönthettetek így, hogy ezt a színjátékot eljátszatjátok, és azt gondoltátok, fényes nappal úgy el tudjátok homályosítani a látásomat, hogy befogadjam a farkast a bárány helyett.]

Ha Bálám szamarának történetéből kiemeljük azt a lényeges mozzanatot, hogy az állat emberi hangon szólalt meg, érdekes párhuzam adódhat: több ókori szerző is ír a *crocotta* (*krokottas*) nevű, Indiában és Etiópiában élő hiénaszerű állatról, amely a kutya és a farkas keveréke.²¹ Az állat különös tulajdonsága, hogy emberi hangon képes szólni: a zsákmánynak kiszemelt embert keresztnevéen szólítja meg, hogy társaitól elcsalja, majd mikor az áldozata egyedül és védtelenül marad, szétmarcangolja. Plinius ír a *leucrocotta* nevű, hasonlóan hiénaszerű állatról is, amely épp akkora, mint egy szamár.²² Egy XII. századi, Phótios *Bibliothéké* című művét tartalmazó kódex bejegyzése további érdekességgel szolgál: a *crocotta* leírása mellett kiegészítés olvasható, miszerint az említett állat népnyelvi megnevezése κυνόλυκος ('kutyafarkas') volt:

Ἔστι δ' ἐν αἰθιοπία ζῶον λεγόμενον Κροκόττας κοινῶς δὲ κυνόλυκος...²³

[Etiópiában él az úgynevezett Krokottas, amit a nép kutyafarkasnak nevez.]

²¹ Lásd többek között *Strabón*: *Geographika* XVI. 4. 16; *Id. Plinius*: NH VIII. 72, 107; *Ktésziás*: *Indika* (In: *Phótios*: *Bibliothéké*, cod. 250.77).

²² *Id. Plinius*: NH VIII. 72–73.

²³ Photii Myriobiblon, sive bibliotheca librorum quos Photius Patriarcha Constantinopolitanus legit et censuit. Graece edidit *David Hoescheli* *Augustanus*, et notis illustravit. Latine verò reddidit et scholiis auxit *Andreas Schottus Antverpianus*. 1611. 25.

A kiegészítés, amely minden bizonnyal későbbi bejegyzés lehet, Phótiós művének legelső szövegkiadásában szerepel.²⁴ Amennyiben az ófrancia szövegben a *leu* szó előtt szereplő *n* betűt *chienre* egészítjük ki, épp a görög κυνόλυκος szó tükörfordítását kapjuk (*chien leu*):

f. 77^v: Ein]s ovri sa bo[che cum le chie]n leu de Bar[laa]m e dist ce qu'il n'avoit pas en pensé de dire e dist au roi: ...

A *chien* szó egyébként a fordításban másutt is előfordul: mégpedig néhány foliummal később Nachór beszédében az egyiptomiak bálványimádása kapcsán, ahol számos állat neve szerepel.²⁵ A francia fordítás minden esetben pontos:

f. 80^v: Τινὲς γὰρ αὐτῶν ἐσεβάσθησαν πρόβατον, τινὲς δὲ τράγον, ἕτεροι δὲ μόσχον καὶ τὸν χοῖρον, ἄλλοι δὲ τὸν κόρακα καὶ τὸν ἰέρακα καὶ τὸν γῦπα καὶ τὸν ἀετὸν, καὶ ἄλλοι τὸν κροκόδειλον, τινὲς δὲ αἴλουρον καὶ κύνα καὶ τὸν λύκον καὶ τὸν πίθηκον,²⁶ καὶ δράκοντα καὶ ἄσπίδα, καὶ ἄκανθα καὶ τὰ λοιπὰ κτίσματα.

f. 80^v: [... Li un aoroi]ent les bre[bis li au]tre le buc [li autre le] buef li au[tre le por]c li autre le [...] e l'ostoir [...]e le gripun li autre le co[codril]e le putois li [autre] le chien e le [leu e ... a]utre le dragun e li as]pides e²⁷ les au[tres c]riautes.

[Mert egyesek közülük a birkát magasztalták fel, mások a bakkecskét, megint mások a marhát, a disznót, de voltak, akik a hollót, a sólymot, a keselyűt, a sast. Sőt egyesek a krokodilt, mások pedig a macskát, a kutyát, a farkast, a majmot, a sárkányt, a kígyót, a töviseket, és egyéb teremtéket.]

A 'kutyafarkas' kifejezés mindkét nyelvben szokatlan: a *chien leu* megnevezés a regisztrált ófrancia nyelvben ismeretlen (a *chien-loup* kifejezés a francia lexikában csupán a XVIII. századtól ismert).²⁸ A κυνόλυκος szó (mai ismereteink szerint) *hapax legomenon*nak számít a görög nyelvben: a TLG adatbázis keresője összesen két előfordulást jelez, mindkét szöveghely Theodóros Graptos *Kynolykos* című művére utal (kaisareiai

²⁴ D. Hoeschel: Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου. Librorum quos legit Photius excerpta et censurae. Augsburg 1601.

²⁵ Az ófrancia fordítás töredékes részeit a görög eredeti alapján minden esetben kizárólag olyan, a szövegben másutt is előforduló szavakkal és kifejezésekkel egészítem ki, amelyek a fordító által bizonyosan ismert és használt lexikai elemek lehettek.

²⁶ πίθηκον cod. iviron.

²⁷ A *tōvis* (ἀκάνθας) szó francia megfelelője kimarad a fordításból.

²⁸ *chien-loup* In: Dictionnaire historique de la langue française. Ed. A. Rey. Le Robert (Nouvelle édition) T. 1. 2012. 700.

Theophanés: *Laudatio Theodori Grapti* [BHG 1745z]; *Vita Michaelis Syncelli*).²⁹ Theodóros Graptos 775 és 842 között élt, és mártír szerzetes volt. A képrombolást hevesen ellenző nézetei miatt V. Leó császár száműzte. A különös, *Kynolykos* címen számontartott, mára elveszett műve a korabeli leírások szerint a képrombolás általa bűnösnek ítélt gyakorlata ellen kiálló vitairat lehetett. A mű az ivironi fordítás készítésekor közismert lehetett: erről tanúskodik a BnF Grec 910-es kódex (IX–X. sz.) második foliumának rectóján található bejegyzés, amely a kéziratban hagyományozott művet – bár tévesen – Theodóros Graptos *Κυνόλυκος* címmel ismert műveként azonosítja:

Τὸ βιβλίον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ ὀνομαζόμενον κυνόλικος.³⁰

[A Szent Theodóros Graptos *Kynolikos*nak nevezett könyve.]

Ma már tudjuk, hogy a kéziratban olvasható szöveg, jóllehet az valóban egy képrombolók ellen írott védőbeszéd, valójában a konstantinápolyi Niképhoros írása. A jelenség azonban jól mutatja, hogy a bejegyzés készítésekor Theodóros Graptos apológiája, vagy legalábbis annak közkeletű neve még ismert lehetett.³¹ Tekintve, hogy a mű elveszett, pontosan nem tudjuk, mit jelenthetett a szokatlan tünő cím vagy megnevezés. Mégis, a görögben ugyancsak *hapax*nak számító korabeli „állatnév” közelebb vihet a *kynolykos* kifejezés megértéséhez. V. Leó császár – akivel Theodóros Graptos összetűzésbe került – gúnyneve a *Synodicon Vetus* tanúsága szerint *kynoleón* volt:

Ξίφει δὲ κυνοτρόπως τοῦ ἀληθῶς κυνολέοντος τῷ θανάτῳ προσομιλήσαντος καὶ Θεοδότου πρὸς ἄδην χωρήσαντος Μιχαῖλ ὁ τραυλὸς τοῦ μὲν τὴν βασιλείαν, τοῦ δὲ τὸν θρόνον Ἀντώνιος μοναχὸς μονῆς τῶν Μητροπολιτῶν ἠγούμενος διεδέξατο, Πέρρης τῆς Παμφυλίας προγεγονῶς καθηρημένος ἐπίσκοπος.³²

[Miután a valódi ebadta-oroszlán kard által, (rühes) kutya módjára összeborult a halállal és Theodotos is az alvilágba távozott, előbbi császárságát dadogó Mihály, utóbbi trónját pedig Antónios, az érseki monostorok előljárója, korábban a pamphyliai Perga kinevezett püspöke vette át.]

²⁹ J. Featherstone: The Praise of Theodore Graptos by Theophanes of Caesarea. *Analecta Bollandiana* 98 (1980) 104–150 (18, 51); The Life of Michael the Synkellos. Text, Translation and Commentary. Ed. M. B. Cunningham. Belfast 1991. 110, 26.

³⁰ A kézirat legelső lapján is szerepel egy latin bejegyzés, miszerint a kézirat Theodóros Graptos írásait, többek között a *Cynolicus* (sic!) című művét tartalmazza: „Opus est Theodori Grapti dictum Cynolicus.” A fent idézett görög margináliától eltérően ez a bejegyzés minden bizonnyal később került a kéziratba.

³¹ A bejegyzés datálását illetően számos elmélet látott napvilágot: a legkorábbi datálás szerint a scholion a kódex másolásakor lett bejegyezve, a legkésőbbi datálás szerint a téves cím a XIV. században került a kéziratba. Lásd L. Lukhovitskij: Historical Memory of Byzantine Iconoclasm in the 14th C.: the Case of Nikephoros Gregoras and Philotheos Kokkinos. In: *Aesthetics and Theurgy in Byzantium*. Eds. S. Mariev – W.-M. Stock. Berlin – New York 2013. 208–209.

³² The *Synodicon Vetus*. Eds. J. Duffy – J. Parker. Dumbarton Oaks 1979. 130–131.

Úgy gondolom, hogy a *Kynolykos* cím keresetten V. Leó császárra utalhatott, másfelől Synkellos leírása azt is sugalmazza, hogy a cím tudatosan célzott a jellegzetes tulajdonságú állatra és Theodóros Graptos vehemens stílusú, hatásosan érvelő apologetikus művére:

Οὔτινος καὶ ἡ βίβλος ἡ λεγομένη ‘Κυνόλυκος’ τῆς αὐτοῦ σοφίας τὸ ὑψηλὸν καὶ ἀκρότατον ἀναφανδὸν διαπρυσιῶς κηρύττει, τῶν δὲ αἰρετικῶν καὶ εἰκονοκαστῶν ἐμφράττει τὰ ἀπύλωτα στόματα διὰ τῶν πανσόφων αὐτοῦ ἀποδείξεων, τῶν ἐκ τῶν θεῶν γραφῶν συλλεγεῖσων.³³

[Akinek a *Kynolykos*nak nevezett könyve is a bölcsességének fenséges magasságát hirdeti mindenki számára nyilvánvaló, átható módon. Az eretnekek és a képégetők gátlástalan száját pedig azokkal a roppant bölcs bizonyításával tömte be, amelyeket a szentírási helyekből gyűjtött össze.]

Amennyiben a „kutyafarkas” (*kynolykos*) elnevezés valóban a *crocotta* nevű állatra utal, magától adódik az összehasonlítás: miként a hiéna/sakál éles hangon üvölt, úgy Theodóros Graptos „süvítő hangú” (διαπρυσιῶς) értekezése is meggyőző erővel hirdeti a szerző bölcsességének felsőbbrendűségét. Miként a *kynolykos* is képes az emberi szóval elcsalogatott áldozatát (ellenfelét) kiszolgáltatottá tenni, úgy Theodóros Graptos műve is képes „betapasztani” (ἐμφράττει) ellenfelei – az eretnekek és képrombolók – gátlástalan száját.

A kaisareiai Theophanés művében (*Laudatio Theodori Grapti*) szereplő szöveghely azonban mégsem elsősorban a hiénát juttatja eszünkbe: a leírás alapján sokkal inkább a pásztorcutya képe rajzolódik ki, amely a nyáj (Krisztus nyája) körül ólálkodó ordással szembeszáll. A *kynolykos* kifejezés ez esetben „ordasúzó kutya”-ként értelmezhető:

καὶ τί ἄν τις καταλέγοι τὰ πλείω, ἐνὸν καὶ δι’ ὀλίγων τὴν τοῦ ἀνδρὸς ὑποδείξει ἀνυπέρβλητον ἀρετὴν; συντάττει γὰρ βιβλὸν πλήρη δογμάτων ὀρθοδόξων καὶ δι’ αὐτῆς ἀπελαύνει τῶν εἰκονομάχων τὸ φρύαγμα, ἦν ἀπὸ τῆς προσοῦσης δυνάμεως Κυνόλυκον ἐπονομάζει· οὐ γὰρ ἐνεὸς κατὰ τοῦ τότε λύκου διαμένειν ἔγνω, τῆς δὲ κατ’ αὐτοῦ ὀρμῆς ἐχόμενος αὐτόθεν τῆς Χριστοῦ ποιμνῆς τὸν ὀλετῆρα ἐδίωξεν.

[Minek is sorolnánk hosszasan, mikor néhány szóval is bizonyíthatjuk e férfi felülmulthatatlan kiválóságát? Összeállított ugyanis egy, az igaz hit tételeit tartalmazó könyvet, amellyel elhajtotta a képrombolók üvöltését. Ezt a könyvet „Ordasúzó kutyának” nevezte. Mert úgy döntött, hogy korának farkasával szemben nem marad néma, és ellentámadásában kitartva elüldözte onnan Krisztus nyájának pusztítóját.]

³³ *Cunningham*: i. m. (29. jegyz.) 110.

Noha a fenti olvasatok közül az utóbbi, az „ordasúzó kutya” tűnik valószínűbbnek, úgy gondolom, az ófrancia fordító mégis inkább a *crocotta* nevű hiénaszerű, mitikus állatra utalhatott. A változtatással pedig alighanem korszerűsíteni próbálta a több évszázaddal korábban keletkezett szentélet szövegét: az említett jelenet kapcsán a „szóra nyitotta száját, mint Barlám kutyafarkasa” kifejezés az ószövevényi Bálám szamarának egyfajta „modernizált” bizánci olvasatának tűnik, ami a *Barlám*-regény cselekményéhez tökéletesen illeszkedik: az említett állat India és Etiópia vidékéről származik, ahol maga a történet is játszódik. A *crocotta/kynolykos* hasonló képességgel rendelkezik, mint Bálám szamara: képes az emberi beszédet utánozni. Nachór, az ál-Barlám, akárcsak a bibliai Bálám, a királytól kapott megbízatást ellentétes módon teljesíti: bár részt vesz a teológiai vitában, és beszédet mond a szónokokkal szemben, érvelésével a kereszténység megszegyenítése helyett annak felmagasztalását éri el. A *kynolykos* kifejezés ugyanakkor a korabeli olvasóban Theodóros Graptos azonos című teológiai munkáját is felidézhetette, amely, akárcsak a történetbeli Nachór beszéde, az igaz keresztény hit apológiájaként képes volt ellenfelei száját betapasztani. Nachór beszéde végén ugyanis azt olvassuk, hogy a szónokok, mivel semmit nem tudtak válaszolni, némán álltak.

f. 83^v: Ταῦτα ὡς διεξῆλθεν ὁ Ναχώρ, ὁ μὲν βασιλεὺς τῷ θυμῷ ἠλλοιοῦτο, οἱ δὲ ῥήτορες αὐτοῦ καὶ νεωκόροι ἄφωνοι ἴσταντο, μὴ δυνάμενοι ἀντιλέγειν ἄλλ’ ἢ σαθρὰ τινα καὶ οὐδαμινὰ λογῶδρια.

f. 83^v: Tan]tost cum [Nacor s’]en [fu]t parti li ro[is fu]t si iriés qu’il [mu]oit tos e si ret[orien] e si faus pru[dome f]urent si abaubis que n]ule rien [ne] porent respon[dre] e si cum s’il fusement [...]ns e a nient.

[Miután Nachór mindezeket elmondta, a király eltorzult a dühtől, szónokai és templomszolgái pedig némán álltak, mivel nem tudtak ellentmondani, csakis holmi hitvány, semmit érő, üres beszédeket.]

Talán az sem véletlen, hogy a francia fordító épp egy, a képrombolás ellen írt műre utal. A szentéletben és azon belül Nachór beszédében is megjelenik a képimádás motívuma, igaz más összefüggésben (a szövegben a pogány indiai „képimádó” papokról van szó). Másfelől a fordítóban a mű kapcsán könnyen felmerülhetett az elmúlt századok képtisztelet-ellenes küzdelmeinek emléke, annál is inkább, mert a korban minden kétséget kizáróan a *Barlám*-regény szerzőjének damaskusi Jánost – a képtisztelet szószólóját – hitték.³⁴

További kérdés lehet, hogy a Θεωδῶς név, amely a latin és ófrancia változatokban *Theodasként* szerepel, vajon miért alakul át az ófrancia fordításban *Teldasszá*. Vajon szintén egyfajta képzettársítás révén (ti. az Euphratés partján létezett bizonyos Teleda

³⁴ John of Damascus. In: The Oxford Dictionary of Byzantium. Ed. A. P. Kazhdan. Oxford 1991. 1063–1064.

nevű város, illetve Antiochiában Telda vagy Teleda néven ismert volt egy keresztény kolostor), vagy csupán fonetikai megfontolásból helyettesítette a fordító a görög *v-t l* betűvel.

A fent említett jelenségek alapján megállapíthatjuk, noha az ófrancia fordítás a nyelv állapotából adódóan valamivel egyszerűbb, mint az eredeti görög szöveg, a fordító maga művelt és találékony személy lehetett, aki, bár törekedett a szöveghűsége, alkalomadtán egy-egy játékos, áthallásokban gazdag elemet is beleszótt a fordításába. Mind ezt minden bizonnyal azért tette, hogy a több évszázaddal korábban keletkezett, keleties színezetű történetet nyugati olvasói számára befogadhatóbbá, korszerűbbé tegye.

Egedi-Kovács Emese
ELTE Eötvös József Collegium
Byzantium Központ
egedi-kovacs@caesar.elte.hu

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)